सम्बन्धप्रतिपत्तिफलयोरीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात्। वि-
नापि वा प्रायःशब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः। तत्र कानन
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रैव पदान्तरसमभिव्याहारोत्थया
अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् क्व तूपमानस्य। उपमेय संज्ञासमभिव्याहृ-
तेतिविशेषणे च पूर्ववदेव निरासः। वाक्यार्थत्वमपि तादृगेव प्रतिपत्ति
फलात्मतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्याप-
नात्। वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय इत्यादि
वाक्यशेषेऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात्। प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं याव-
त्तावद्वाक्यं विवक्षितमिति चेन्न अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रति-
पत्तिं प्रति तस्य प्रयोजकत्वात्। उपमितिं प्रतीति तु पूर्ववन्निरस्त
मिति। यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्धिप्रापकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न तत्त्वग
सहचरितसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानु-
सन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्ति
निमित्तमिति सति फलमुत्पद्यते। तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमा-
नत्वमापद्यते प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपपक्षे चानुसंहितरूपव्यव-
च्छेद्यत्वानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तवि-
षयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न वस्तुगत्या अव्याप्तत्वस्योपमेये
ऽप्यभावात्। व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्रापि तल्लिङ्गं तेन
सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात्। उपमेयेन सह
व्याप्तत्वानवगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः। अनुमेयेन सहेति
कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरण
मिति चेन्न तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादिना तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अन-
नुमितिजनकं तादृशप्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न तज्जातीयस्यानु-
मितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षायाश्च जनकत्वस्य सामान्याकारपर्य्यवसा-
यिनो निर्वक्तुं व्यक्त्यावसम्भावितया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च
गोसादृश्यं विहायावयवत्वजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवं

तर्कानपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिकत्वेव तत्र गवय-त्वस्य गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते । सम्भवति हि प्रयोगः वि-मतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्कोऽस्य विपरीतप्रियमाण-विपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं तस्मात्तथेति । न चास्ति सम्भवो मूलशैथिल्यादिदोषविरहितर्कनिवेदितविपर्ययपर्यवसायो-ऽत्र तथेति । अथवा गवयपदस्य सम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्य-माना प्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक-तामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु । सा च त्वया व्यतिरेकी त्यस्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति ।

शब्दोऽपि न उच्यते । आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमिति हि न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि कोऽयमाप्तो नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न भ्रान्तिप्रतिपन्नयादृग्वाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणादृष्टेति विशेषणे च तथा-भूतस्यान्यथावादस्यापतनात् । यथाप्रमाणेति करणे पक्षे तथाभूत-वादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणादृष्टे नियतौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणानां तदव्याप्तेः । यद्धि यावत्प्रमितं ताव-दभिधीयते यथाप्रमितस्यैव च वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च युधिष्ठिर-वाक्यस्याप्येवम्भूतत्वे नाव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विषयवृत्तिविशेषणे च वि-शेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापातात् । अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथेति चेन्न सदोषस्य नास्ति घटोऽस्त्यभिधित्सतोऽस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः । तदप्रमाणं न भवत्येवेति चेन्न पूर्वमुक्तो-त्तरत्वात् । प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यावधारणासम्भवादापाततः सन्दे-हेऽप्यदोषात् सामान्यतो निर्दोषत्वस्य मीमांसकेऽप्यभावात् विशेषत-स्तथात्वस्यासाधारणपर्यवसायित्वात् । यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाण-मित्यत्र को दोष इति चेन्न पूर्वोक्तयथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः । यथार्थत्वविशेषणस्य व्यवच्छेद्यत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववदोषश्च द्वि-तीयः । वाक्यतानिरुक्तिश्च तृतीयः ।

तथाहि किमिदं वाक्यं नाम । एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति चेन्न एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां व्याख्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थेषु चिन्तयामः । सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् वर्णा विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये । तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापकत्वात् पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाश्च वाच्यलक्षणाव्यापकत्वापातात् । नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात् विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङो प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन च तसिलादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसंज्ञा विधानात् शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात् । किञ्च वर्णा इति वक्तृत्वस्य विवक्षितत्वे पचन्तमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः । अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थकस्तथेति चेत् भवतीत्यादौ भवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः धातोः सार्थकत्वात् । यतो विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न भकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्यपतितत्वाद्भकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा । आद्ये भकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकता । द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावे मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात् । क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्य चेति यथासम्भवमिति चेन्न एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च देवदत्तस्त्वित्यपि पदं स्यात् । अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति सत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वादिति चेन्न यतएवायमपशब्दस्तत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति । तस्मात्पाणिनिनाचार्य्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं सत्वादिविध्यनुरोधेनापशब्दशब्दामन्यैव कृता नदीसंज्ञावत् । ननु लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे ततश्च तस्यापदेव लक्षणं वाच्यमन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञाप्रत्यभिज्ञायां माघः प्रार्थयमानः काननस्थलीमध्यीकामि-

ज्ञानी भवानीहेत। अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्व्वलक्षणप्रक्रिया निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु। नैवम् सर्व्वलक्षणप्रवृत्तेः सर्व्वथाभावात्। सम्भवत्सर्व्वलक्षणप्रवृत्त्येति चेन्न सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्। आद्ये देवदत्तर्व्वियंत्यपि पदं स्यात् तत्व विधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात्। कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त इत्यपि पदं न स्यात इत्यादिपदपूर्व्वकालभाविनो यद्वयलोपादेरकार-णात्। शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावि लक्षणं तद्विवक्षितमिति चेन्न जीविकाकृत्य व्याचष्टइत्यत्र जीविकां कृत्वा व्याचष्टइति प्रयुज्य-मानं बाध्यं स्यात्। एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात् कृत्वेत्यनेन समुदस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन संगृहीतत्वात्। यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तदिति चेन्न यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले तस्यां सत्यामित्यस्याभावाद पदत्वापत्तेः। यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्व्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदमिति चेन्न यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्ना कारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः अवस्थाना मैक्य-न्त्वविवक्षितमसम्भावितञ्च। सर्व्वदा सर्व्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गा-दिति। सच भवति भवतो वा पटः पटाविति वा घटं घटाविति चेत्यतिव्याप्तिः। एतेनापोत्थेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

का पुनरर्थापत्तिः। अन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न यतोऽन्यत्वं तत्-सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः। सिद्धेनानुपपत्तिरिति चेन्न विशेषणाव्यवच्छेद्या-प्रतीतौ तद्वैयर्थ्ये न तदनुपादाने सर्व्वथानुपपद्यार्थतायां फलविरोधात् केनाप्यनुपपद्यार्थत्वे साध्यसिद्ध्यपर्य्यवसानात्। प्रमाणयोर्विरोधानुप-पत्तिरिति चेन्न असिद्धत्वात् प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोरिति चेत् अभिमतेर्व्व्यार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रामाण्येऽप्युक्तदोषानिवृत्तिरेव। अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सन्दिति पक्षेऽपि तस्य तदुत्पादकप्रमाणाभावत्वापत्तेः। तत्र विरोधेनव्याख्यात्वेना

प्रमाणत्वनिश्चयः यत्र तु नैवं तद्विवक्षितमिति चेन्न सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरुद्धार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्विरोधोऽपेक्षित इति चेन्न मिथोविरोधेन तर्कयोरप्याभासत्वात् । विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थं प्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोध इति चेन्न विशेषविषयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थतायै संशयस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां शोधयितुमप्यसामर्थ्यादेव । अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रत्यङ्गीकारे तत्त्वायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतरप्रवेशतया तत्प्रवृत्तेर्यस्य तन्नान्तरीयकस्य वाऽन्यस्य वाऽन्यतरस्य प्राप्तेः । किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वम् । अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः उत तद्विपरीतत्वविशेषणत्वं किमपि धर्म्मान्तरमिदानीं प्रतीयते । नाद्यः कथं प्रत्तेश्च मृषात्वापत्तेः । न द्वितीयस्तदनुपस्थतायोत्पत्ते तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात् । न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भावितान्यस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः । नापि चतुर्थः तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यदा स्यात् । नाद्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्याद्युपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात् । न प्रथमः अनुगतानुभवजातिव्यक्ति चाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्ति गन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयतात्युदासं विना विरोधासिद्ध्या तद्धर्म्यविरोधवत्तस्यैवासिद्धेः तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यर्थापत्त्यनुवाददतापत्तेः ।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकारणमित्यप्ययुक्तं प्रमाणाभावस्य तथात्वे भ्रमानुदयप्रसङ्गात् । उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खपत्रिकप्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । कालभेदात्तथाविरोध इति

चेन्न तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणाप्रसङ्गात् तादात्म्यस्य स्वरूप मात्रानतिरेकात् अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभासस्य ध्रौव्यात्। किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भवितोपलम्भः तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। नहि तत्र हेतु व्यतिरेकेणैव वा सत्त्वेव वा तदभावप्रमोत्पद्यते। अथ तदविनाभूतविरह सहितः स तथेति चेन्न तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथा- सिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अत एवालोकस्या व्यञ्जके आलोकान्तरवदवयवेनावयविना वा आलोकेनान्यथासिद्धसन्नि धिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते। अर्थाद्योगस्तु नार्थ व्यापारोऽप्रवर्तकत्वात् तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्यनुपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रियते तत्र किं सन्निकर्षव्यति रेकेणार्थान्वयोदाहरणमित्थं नवा। न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतोऽन्यथाऽन्यथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः। एवं चेत्तर्हि तथैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थसदभाववत्युत्पादकसम्पत्ते रभावप्रमा स्यात्। अत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको ना- स्तीति चेन्न सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वादवधारणो दाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात्। व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमा विरोधित्वमिति चेत् तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव। नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः प्रतियोगिसन्निकर्षस्या भावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः। अत एव नान्यथाऽनव- धिकं कारणमेव्यमिन्द्रियसन्निकर्षस्य तदुपपत्तेः। न चाश्रयसाक्षा त्कारोऽपि ग्राह्याश्रितत्वाग्रहादौ व्यभिचारात्। ननु व्यवधायकसद्भा- वेऽपि यत्र परमार्थतोऽस्त्यभाव स्तत्र तत्कारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधो न तावज्ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत। तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाकारणमस्तु अहीहि

योग्यताविशेषस्यानिवेशनव्यसनम्। योग्यताविशेषस्याप्रक्षेपेऽनुपलम्भ-
मात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः कदाचित्तु
संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति
योग्यताविशेषणाप्रक्षेपेऽपि तुल्यम्। अपि च नैयत्यस्य वास्तवं सत्त्वं
प्रमाणकोटावनिवेशार्थमेव नैयत्यवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणा
प्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्। अन्यथानुमाने व्याप्त्यनुपाधिनिरासा-
यासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानसाम्यस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण
सौलभ्यात्। प्राक्कालिकप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि
सा न स्यात्। तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ता-
विरहस्यापीदानीं कथञ्चित्सम्भवात्। फलविषयकालिकाभावोपलब्धि-
ताऽवस्थादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात्। तदुपलब्धितत्त्वस्यैव
विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽ
सिद्ध इति चेन्न तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात्।

अन्यथासिद्धो नाम। तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामप्रमितो
ऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि असिद्धप्रवेश एवं सति
स्यात्। व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुन्धतो हेतुदोषत्वा-
भावात्। ननु नैवमीदृशं तथाहि केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्
प्रमितिविरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिलिङ्गभङ्गभूताः प्रतिबन्धक-
तया प्रमित्युत्पत्तिं विरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते। तत्र प्रथमे
तावदसिद्धमध्यमध्यासते। तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः।
अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः सोपाधिता चानुपाधितविरह
रूपैव एवमभिमतस्यासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः। पक्षप्रदेशपा-
सम्बन्धाश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा। सिद्धसाधनमपि तथैव सिषा-
धयिषितधर्म्मविशिष्टो हि धर्म्मी पक्ष उच्यते। यत्र सिद्धं न तत्र
सिषाधयिषास्ति ततो विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टस्य पक्षरूपस्य
तथाभावः। नच वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्धूमव्याप्तिकमिति पृथगेव

सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथाऽसिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गदोषासिद्धिपर्यवसायित्वात् । अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्यवसायितानाशेन सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धत्वेनान्तर्भावः स्यादिति । यतः सिषाधयिषाभावो न प्रतिपन्नासिद्धत्वाल्लिङ्गाद्गम्यते । किं नामेच्छाभावस्य तस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगम इच्छैव तु तत्र यद्यस्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते लिङ्गसाधने नत्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्म्मताविरहरूपैव । ये तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः । तथाहि विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्तताभावः । किन्नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकासम्बन्धोऽन्य एवासौ इत्थमेव पक्षधर्म्मताविरहात्कापि नायम् । किन्नाम ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिसम्बन्धात् तत्र साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते । तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति । एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव । तथाहि हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा किन्नाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति । यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात् । तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो नतु व्याप्तिविरहः पक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव यत् प्रतिपक्षतायाश्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्य्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुस्वभावः । तस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहरूपता त्वसम्भावितैव । बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि

न व्याप्तिविरहावगमरूपः। सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा हि व्याप्तिः। साधनवति च साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधित्व-भावत्वात्तस्याः। नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्या-नपायापातात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्याकारपरिगृहीत-तस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्य्यवसानाविरोधात्। तस्माद्वि-शेषबाधे न सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिता अनुमीयते निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः। यथाह बाधादौपाधिकत्वं नीयतेऽन्यथा चेति न कश्चि-द्विभ्रम इति। अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोष मनालोच्य अन्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह। तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता प्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः। यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वा-भासः। ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत्। नैवम्। अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्त्यादि विरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः। सोपाधितादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। न च वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयताम्। यद्यनैकान्तिकत्वादि-कमपि सार्व्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्न मिति। अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्द्देष्टुमशक्य-त्वात् पृथक् पृथगेव वाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति। वक्ष्याम श्चाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य। नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्ग-त्वानैकान्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म्मतो-पेतलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमितिस्तद्वैकल्यान्न भवेत्। यतस्य सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह

नास्तीति । नच व्याप्तिपक्षधर्म्मते तत्र मिलिते विद्यमाने तदुत्पत्तिकारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां नतु साक्षाद्दोषत्वं दोषप्रतिपादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषत्वमनुपजीव्याधिक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमनर्थकमिति तात्पर्य्यं सत्यमेतत् । साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा विरुद्धत्वादीनान्तु तत्प्रसाधकतया यद्यपि दोषप्रक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्ता तदुद्भावनलाघवानुरोधात् व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते । अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थाद्गम्यते । व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात् । यथा तस्माद्दीर्घोऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इत्यर्थाद्गम्यते नतु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निमानसौ न व्याप्त इत्यर्थाद्गम्यते । नहि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽसौ नास्तीति । अतएवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्व्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधाने अयमपि हेतुः । तानि ह्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादुपाधिमनपेक्ष्यापि गमयन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्यादिविरहबोधाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्यचित्प्रचेतसः सम्भवतीति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः । एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधीयते । एतेन कीदृगसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति । व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावत् विरुद्धादिषु लक्षणं किन्नास्ति किं वास्ति । यदि नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्रादुर्भवन्ति । अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः । अथैतस्मिंल्लक्षणे सत्यपि तेनासिद्धान्तर्भूताः तर्हि लक्षणमिदमतिव्याप्तकमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्म्म-

व्याप्तिमत्त्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिद मुक्तं स्यात्। नचैतदपि युक्तं यत्र व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिविरहमात्रं प्रतिपाद्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितत्वानां ज्ञानं नियतं नोद्भाव्यत इति नासावसिद्धः स्यात्। एवं सर्व्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः। अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्तत्वप्रमिततया साक्षादुद्भाव्यो ऽसिद्धः पक्षधर्म्मत्वाप्रमिततया वेति। तर्हि अन्योन्योदाहरणाव्याप्ते रव्यापकत्वमुभयोः। अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविष- याव्यापकता न दोषायेति मन्यसे न सामान्यलक्षणे निर्व्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते। अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यति- रेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु। नैवम्। सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यति- व्याप्तेः अभावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः स्वरूपासिद्धिः सर्व्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भावनाव्याप्तेश्च। अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वाभ्यां प्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुप- न्यस्यते सोऽसिद्ध इति इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात्। यत्र व्याप्तत्वादि व्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नाम नतूपन्यस्यतेऽपि प्रयोजनाभावात्। व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्ग वैकल्यात्तस्य दोषस्योद्भावनपर्य्यवसानात्। तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यति- रेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः। ननु विशेषणाद्यभावोऽपि वस्तु- तो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोषः न यदि विशेषणाद्यधिकोऽविशिष्ट स्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्। अथ नाधिकस्तदा विशेषणाभावता ऽन्यथा वा विशिष्टाभावतेति। विशिष्याभावस्यापि तथात्वे पृथगेव विशिष्टाभावतायं तयोरित्यननुगम एव स्वार्थानुमित्यसिद्धाव्याप्तिश्चा- नुद्भावनादिति। अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः साक्षात्कण्ठेनोपन्यस्तः तदसिद्धं शब्दोपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवा न्नाव्यापकतेति। नैतदपि युक्तं तथाहि शब्दोपन्यासत्वं किं शब्द स्वरूपनिर्द्दिष्टत्वमात्रम् उत शब्दप्रतिपाद्यत्वम्। आद्येऽनैकान्तिकाद

श्चपि व्याप्तिशून्यत्वं ग्रन्थप्रतिपन्नमवत्येव । द्वितीयेऽपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति विरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । अन्यमते न क्वचिदपीति सर्व्वाव्याप्तिः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता सा न युक्ता उक्तलक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात् तद्विरहेऽपि तात्पर्य्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकत्वापातात् । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकत्वापत्तेः । एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । कथ्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत् प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण ग्रन्थोद्भावनः तदसिद्धमिति नैतदप्युपपन्नम् अतिव्यापकत्वात् तथाहि विरुद्धादौ ग्रन्थेते तावद्विपक्षवृत्तित्वरूपभूततर्काभावात् सोपाधितावगन्तुम् । यदाह यत्रानुकूलतर्को नास्ति सोऽप्रयोजक इति तस्याप्येवमप्येवं लक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् । कथ्यते तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धमस्तु साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिना तु दृश्यमानं विरुद्धाद्येव तत् उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम् । यथाह गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्करो दृश्यते । किं नाम प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति तदप्ययुक्ताभिधानं सुव्यक्तं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वम्भवति न तावदुक्तलक्षणेन तथा ग्रन्थोद्भावनस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात् । सर्व्वथा निष्प्रकारस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनाशक्यत्वात् । नच तथा ग्रन्थोद्भावनत्वमप्युद्भाव्यते असिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् । नच ग्रन्थोद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वाद्यु-

द्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्ये-
तेति प्रागेवोक्तत्वादिति । एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रत्युक्तं यथाकथ
ञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्व्वसाधारणत्वात् साम्यविशेषस्य चोक्तप्रकारपर्य्यं-
वसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात् भङ्ग्यन्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा
यथासम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति ।

अपि चासिद्धलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरिक्तेन यद्य-
वच्छेद्यं किं तत्केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत् । विरुद्धमेव कि-
मुच्यते तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः तत्र साध्यव्यतिरे-
केण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध
इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते । तथा सति च
साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं विरुद्ध-
मित्युक्तं स्यात् । यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव
हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्भाव्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः । तथा
चानैकान्तिक एवायं स्यात् । ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धा-
नैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध
एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः ।
मैवम् । दुर्ज्ञानत्वात् वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनार्ह इत्यु-
पेक्षणीय इत्युक्तम् । तथाहि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्ध-
त्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्या-
येन दुष्परिहरत्वात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे
तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदेनोपन्यास इत्यप्यनवकाशम्
अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिस्तस्तद
भावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रा
देव गम्यते तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये
व्यतिरेकनिश्चये वोद्भाव्यमानेऽपि कुतस्तद्विवेकस्य च विपक्षसम्बन्धमात्र
नियततत्सम्बन्धावबोधोपन्यासस्याविति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्र-

सितेश्च व्यतिरेकस्य सिद्धत्वाद्धेतुत्वं तावन्निश्चयान्यमिति । यथान्येन
प्रयोगे तेनैवोक्तं कारैः । कालविषयविशेषणमिदमनवच्छिन्नमिति किंविशेषु
संख्याज्ञानमवत् प्रत्यक्षेऽविवादमित्यादि । अर्थोपदर्शनप्रतिपादनमत्र नेदं
घटते तत्र तेषामसतामर्थविषयतयाऽपि यदप्रयोगे विशिष्टबोधने ना
न्यथासिद्धानां प्रत्यक्षेण तथा तथाऽपि व्यतिरेकिविज्ञानमन्तरेण
प्रत्यक्षविषयत्वं तदानैकान्तिकसाधारणादेः अन्यदेशादेर्वा साधार-
णादेवेति । अनैकान्तिकत्वमनुक्त्वा यदा पक्षधर्मत्वं वा विपक्षम-
प्रयोज्यकत्वमप्यवधिगमस्येति तदुपदर्शितस्य दृष्टान्तदूषणं विपक्ष
प्रतिपादनं विशेषाधारमत्र विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विधिरसमर्थ
ता । [illegible] विशेषणस्याप्यविशेषकत्वात् विशेष्यस्य सा-
मर्थ्ये [illegible] । तथा [illegible] साधारणानैकान्तिकत्वमिति
[illegible] साधारणेति विशेषणेन सपक्षविपक्षयोः [illegible] सपक्षमात्रवृत्ते-
[illegible] एवमसाधारणोऽपीति [illegible] अनित्यत्वादिति । अनित्य
विशेषणे [illegible] अनित्यमिति [illegible] सर्वस्य
[illegible] अनित्यस्याभि-
धानमिति । विरुद्ध साध्यविपरीतेति साध्याभावेनार्थे यदा अभावात्मैव
साध्यं [illegible] भावात्मकस्य [illegible] ।
तत्र विपरीतशब्दस्य विरोधिसामर्थ्ये भावाभावोभयवाचित्वमिति
वाच्यं [illegible] भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते [illegible] अनवस्थानम्
संसर्गनिषेधः तत्र भावाभावयोरन्योन्यस्यानवस्थानमेव । [illegible] प्रति
षेधरूपत्वात्तयोः तथा च सति भावाभावयोः [illegible]
प्रत्येकमन्यतरस्मिन् [illegible] इति । [illegible] भावाभावयोर्वि-
रोधनिवृत्तिनिराकरणमनुपपन्नादिति ।

विरुद्धव्यपदेश [illegible] विशेषेण किं व्यवच्छेद्यम् अनैकान्तिकमिति
चेत् किं तदनैकान्तिकं तथाहि । अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्युच्य-
ते [illegible] व्यभिचारस्य [illegible] यदि विपक्षवर्त्तिता तदानीं विरुद्धेऽपि प्रसङ्गः

असाधारणानैकान्तिकाद्वाभिन्न । अथ सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमभिमतं तदा
साधारणोऽपि हेत्वाभासापत्तिः । अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्ष
विपक्षव्यावृत्तता अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेण
असाधारणस्यानैकान्तिकस्य संग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारण्यमात्रं
त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषस्तया न विवक्षिता अतः साधारणा
साधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि संग्रहः । नित्यः शब्दः आकाश
सम्बन्धित्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्ष
व्यावृत्ततामात्रेण संग्रहमिति । विचार्यमेतद्व्याख्यानं परन्तु तावदसा-
धारणः सपक्षाद् व्यतिरेकेण सपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ
धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्याप्तत्वं यदि तस्य दोषस्य परिहारार्थं
सर्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे । तदा व्यतिरेक
मात्रेण सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु
नाम । अन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षैकदेश
गामिनं साधारणमनैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षत्वाद्घटवदि-
त्यादिकं न संगृह्णातीत्यव्याप्तिर्व्यक्तैव तावदपरं प्रश्नयते । अपि
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्षगामित्वेऽनुमानादौ समस्त
प्रसङ्गः विशेषणयोरविवक्षितत्वात् । किञ्च सर्वसपक्षविपक्ष
साधारणमनैकान्तिकमिति शक्यं यदि सर्वेषां विपक्षाणामेव विशेषणं
तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य असंग्रहः
कार्यत्वस्यानित्यत्वे प्रमेयत्वादित्यादेरव्यापकत्वादसंग्रहः । अथ
सर्वेऽपि न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्वसपक्ष
साधारणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशवृत्तिः सद्धेतौ विरुद्धे विशेषि
नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्याप्तिरनिवार्या । भोः चेयं वाचो-
युक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं संगृह्यते अन्व-
येन व्यतिरेकेण वेति यावदनुपसंहार्यस्यासपक्षविपक्षस्य सपक्षे वि-
पक्षे वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्तयोरेवाभावात् । यदि

च सपक्षे च विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र सत्त्वमनुगतं विवक्षित-
सत्त्वाभावमसाधारणानैकान्तिकाख्यामि । अथोभयत्र सत्त्वमनुगतं
तद्विवक्षितं तदा सर्व्वाख्यातिः तदसत्त्वस्यातद्धर्म्मत्वात् । अथ तदुभय-
वर्त्तिभावप्रतियोगित्वं तदुभयसत्त्वस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाभि-
प्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाख्यामि । अथ सर्व्वपि तदुभयसाधा-
रण्यं नाम एकस्मिं स्वरूपं हेतोः सत्त्वमेकत्र वा तदपि
यत्र दुष्यते तथा सति साध्यान्यकतादोषः इति । नैवम् । मुख्यस्वावदन-
न्यथानेऽपगच्छते हेतोरैकान्त्यस्य सपक्षविपक्षयोरन्यतरति । किं नाम
अन्यथवर्त्तिहेतोरन्तरान्यथाथिनि स्यात्तदा सासाधारणाख्यातिः तत्र
सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे
विपक्षे च आधारत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव यस्तत्र पक्षे
हेतोस्तदाश्रयत्वानुपपन्नः सपक्षे विपक्षे चेति असाधारणोऽनैकान्त्य
सङ्कुलत्वात् । तदसाधारणेऽपि च्युतत्वमेव हेतोः तदाश्रयत्वे
किमयाकार् कथान्तु वा विविक्तं तथापि साधारणोदाहरणेषु हेतु-
भावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्न्नाश्रयता सत्त्वार्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति
स्वकार्यं तदर्थं वस्तुयितुं तत्त्वस्य साध्यासाधारणतापत्तिरेव । किञ्च स-
पक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतोऽभावाः साधारणासाधारणा-
नैकान्तिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यतरादिभि-
र्हेतोः साधारण्यमसाधारण्यमित्यतिव्याप्तिः । अथ नित्यानित्यपरिशिष्टे
यान्यथाव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणत्वमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा
अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकं निश्चितविकल्पानुदयस्वात् व्याप्यत्वासिद्धेः ।
स्यादेतत् स्वाभावविरोधाश्रयानिश्चितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसा-
धारण्यं विवक्षितमेव साध्यासिद्धिर्व्याप्तिरिति तदप्यसत् । तथाहि
तावत्सर्व्वपदेर्विरोधप्रतिपादनमनुपादानपदे तादात्म्यतः सर्व्वप्रवृत्ति-
पादाने धूमादनुमानादौ प्रसङ्गश्च । स्वाभावविरोधप्रवृत्तेर्व्यापक-

[illegible] भावयोर्द्वि विरोध [illegible] प्रतिषेधो [illegible]

[illegible] । [illegible] किन्तु

तदेव [illegible] भावविरोध [illegible] नाशैक्यं [illegible]

[illegible] भावविरोध [illegible] वचनं [illegible] ।

[illegible] विरोध [illegible] विशे-

[illegible] अनुपपत्तेः [illegible]

[illegible] विपक्षे [illegible]

[illegible] भावविशेषितस्य तु विरोधस्य

[illegible] ।

[illegible] भावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषण [illegible]

[illegible] अतः [illegible] भावाभ्यां विरोधमात्रं वा [illegible]

[illegible] । आद्ये [illegible] भावाभ्यां [illegible] विरोध

[illegible] भावप्रदेशाद [illegible]

[illegible] । अथ द्वितीय [illegible] विरोधस्य [illegible]-

[illegible] । [illegible]-

[illegible] विरोध [illegible] किन्तु

[illegible] । प्रथमे तदे-

[illegible] । अथ [illegible] विरोध [illegible]

[illegible] तथैव

[illegible] सर्वं [illegible] प्रत्येक

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] भवतीति [illegible] हेतौ [illegible] अपि [illegible]

[illegible] अपि

[illegible] । अथ [illegible] तथापि [illegible]

त्वात् पक्षस्य निश्चितत्वादेव सपक्षस्य वृत्तेरभावात् । व्यभिचारि नैकान्तिक त्वं यद्यपि स्यात् । अथ पक्षव्यतिरिक्ते इति विशेष्यते पक्षेऽपि तदानी मयं गृह्यतां तस्यानुपपत्तेः । न हि पक्षव्यतिरिक्ते सपक्षे विपक्षे वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिद्व्यावृत्तौ विशेषणमेतद् तयोः कथं घटते । अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमान इति विशेष्यते तदानीमसाधारणमव्याप्तिः नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमानः । अथ पक्ष व्यतिरिक्तेऽपि विशेषणमुपादायेत तदापि पक्षव्यतिरिक्ते इति पक्षविरुद्ध रूपस्यापन्नत्वादितुल्यं वा इयमपि पक्षत्रयवृत्तेरसाधारणस्यानैका- न्तिकेन सम्भवति पक्षविपक्षयोः समानत्वादेव । निश्चयविशेषणत्वे तस्य सन्देहे गमनं स्यात् । एतेन पक्षविशेषपक्षान्तरेऽव्याप्ति- र्विशेषणमित्यभिधानमपास्तम् । अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते तदा स- पक्षएव विपक्षएव न वर्त्तते कथं नैकान्तिकः तथा सत्यसाधारण स्यापि व्याप्तिः । सन्देहोऽपि प्रसक्तिरिति चेत् तदा भ्रान्तोऽसिद्धम् एवं सति गोमयस्यापि संग्रहः । अथ साध्याभावे यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते इत्येतन्न सम्भवति तत्र पक्षाभावे कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्त वृत्तित्वस्यानुपपत्तेः साध्याभावेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तेः यद्वै न पक्षादन्यदपि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते इति कश्चित् निश्चितसाध्याभावायां विशेषायां प्रयुज्यते यदि विपक्षपाठकः स्यादिति तत्रस्य हेतोः संग्र होऽपि स्यादिति तस्यैकदेशस्य कोटेः तदाश्रये निश्चितसाध्यप्रदर्शनार्थं मसिद्ध्यसाधारणं यदीति प्रयुज्यते । ननु निश्चितएव वस्तुनि तस्यासा- धारणानैकान्तिकसंग्रहार्थं यदीत्यनुपपन्नं यतश्च साधारणस्यापि सम- ग्रहीतं । अथ विपक्षस्य सपक्षएव वर्त्तते न पक्षे हेत्वाभासः सोऽनैका- न्तिक इति लक्षणं मन्यसे तदप्यनुपपन्नम् अनैकान्तिकत्वनिश्चयाभाव एव हेत्वाभासत्वं तत्र सर्वत्र हेत्वाभासकत्वं सिद्धमिति कथं तद् नैकान्तिकानैकान्तिकस्य । अथापि हेत्वाभासत्वं नाम यद्भवति तदा पक्षस्य दुरवधारणत्वं विशेषणमपि हेत्वाभासत्वस्यावधारणात्

[illegible] ... यदि ... तर्हि ... [illegible]

दर्शितयोः कथं तिर्यगितिविशिष्टत्वदोषेण निराकर्तुं शक्यमिति । सपक्षेणा-
न्वयित्वे सति तदभावाचासावनैकान्तिकत्वमपि न, साध्यविशिष्टोपि-
गतत्वात् विशेषविशिष्टसाध्यस्य व्याप्यत्वावगमाच्च । साधनेन व्याप्ता-
सिद्धिरेव विपक्षेत्वात् सर्वं स्यात् विशेषणांशस्य वैयर्थ्यात् पक्षधर्म-
त्वाभावं च पश्यन्नपि तत्प्रसिद्धयप्रसक्तानुपपन्नं वाचयति तद-
भावत्वादनुपपन्नत्वादिति वा तस्यावसायित्वासिद्धत्वादव्यापकत्वे
शब्दोऽनित्यः कोऽयं विशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणो व्याहतत्वात् ।
वस्तुतः साध्याभावे तत्कालेपि सत्प्रतिपक्षतया अनिश्चितसाध्यकार्य-
के प्रमाणमनुमानं । एतेनानैकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं
वेदितव्यं कथं भिन्नस्य प्रमाणान्तरस्य नित्यत्वमनुमानादिति ।
अभिधेयानावश्यकविरोधेन प्रमाणव्यवच्छेदकान्यत्र किं अनन्वयं
केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्यदिति चेत्

कः पुनः सत्प्रतिपक्षः । यथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यथा
समानबलेन बोधितसाध्यविपर्ययो हेतुस्तेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति
तत्र तथाहि किंचिद्वक्तं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत् तत् कुत्र
कार्येऽभिमतं न तावत्सर्वस्मिन्नेव कार्ये सत्प्रतिपक्षहेतोर्भिन्नविषय-
बुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये समसामर्थ्यतायाः असम्भवात् । नापि
यत्र क्वचित् कार्ये प्रमाणसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि
प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ सामर्थ्येन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसक्तेः सर्वं
हेतूनां व्यभिचारादसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्वं हेतुसाध्याभाव-
बोधनरूपे कार्ये असमर्थहेतोरेवासत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकतापत्तेः
प्रतिहेतोरिति चेन्न तत्र तत्र सिद्धेरेवसामर्थ्यादिव समप्राप्तिकत्वानुप-
पत्तेः इत्यमेव न हेतुसाध्यविपर्ययबोधनेपि । अथोच्यते स्वकीय-स्व-
कीये प्रमाणसाध्ये यत्र प्रत्यक्षविपक्षान्यतरविषयव्याप्तत्वाबाधितत्वसत्त्वं
सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलत्वाभिधानं तेनेदमुक्तं
भवति प्रत्यक्षपक्षसपक्षविपक्षव्याप्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तुल्येन बोधित

साध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति चेत्तदपि न युक्तम् । प्रतीयमानाभासाभि-
ह्वाटेऽपि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । किं चापि पक्षे सर्वेण
तस्य पक्षस्य स्वभावात् । [illegible] भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं
प्रतीयमानेनानैकान्तिकेनापि तथा सति सत्प्रतिपक्षतस्यैवाभ्युपेतो
[illegible] विशेषात् । न च सर्वं पक्ष इति कृते नायं दोषः इति
वाच्यं अन्यत्र पक्षप्रतिरोधे तत्र सत्प्रतिपक्षस्यापत्तेः । तत्र
पक्षस्य [illegible] भावादेव सर्वस्य [illegible] नियमेन [illegible] नुपपत्तेः
[illegible] विशेष [illegible] । किं चान्वयव्यतिरे-
किणः केवलव्यतिरेकिणा केवलान्वयिनः [illegible] व्यतिरेकिणा सत्-
प्रतिपक्षे [illegible] नास्ति [illegible] तुल्यतावाभावात् ।
अथ [illegible] तुल्येनेति [illegible] तदनुरोधेन [illegible] तथा सत्य
साधारणानैकान्तिकतया विशिष्टेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । तथा
[illegible] व्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरे-
किणः सत्प्रतिपक्षता [illegible] नापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः उभयो
[illegible] भ्यमानत्वे [illegible] दोषस्य [illegible]-
विशया [illegible] भ्रान्तिरिति तु [illegible]
प्रतिपक्षत्वे [illegible] केवलव्यतिरेकिणान्वयव्यतिरे-
किणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिरोधे [illegible] सामर्थ्यस्य
[illegible] त्वात् । [illegible] तु सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूर्खं [illegible]
[illegible] प्रतिरोधिनः सति न भवितुमर्हतीति । [illegible]
पक्षान्तपक्षा [illegible] बाधितसाध्यं विप
र्ययः [illegible] इति न निरस्तत्वात् । पक्षप्रदेशे सर्वं [illegible]
[illegible] केवलव्यतिरेकिण्यपि [illegible] भावात्
[illegible] बाधितसिद्धभेदः [illegible] बाधितस्य । [illegible] नापि
सर्वं [illegible] तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात् । अथ
[illegible] विरुद्धानैकान्तिकबाधितनियमलक्षणेन [illegible] बाधितसाध्या

सत्त्वः प्रकरणसममिति नैतदपि युक्तम् व्याप्ततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तु-
गत्या ह्यासिद्ध्यादिदोषवत्त्वात् सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदुद्भावनात् ।
किञ्च विरुद्धार्थयोरनयोः सत्प्रतिपक्षत्वे कस्यैकस्यान्यतरस्यासिद्ध्या-
दिदोषेण भवितव्यम् अन्यथा धर्मिणो विरुद्धधर्मद्वयसम्बन्धप्रसङ्गात् ।
तथैकस्य व्यवच्छित्तिदोषाणामन्यथात्वप्रतिहेतावप्यसिद्ध्यादिदोषाशङ्काया
आपत्तिर्यथासिद्ध्यादिहीनेनेति सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् सद्धेतुत्वस्य
दुरवधारणत्वम् । अथ बाध्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्यासिद्ध्या-
दिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वादेव तयोर्न धर्मिणो
विरुद्धधर्मसम्बन्धापत्तिरिति चेत्तदिदं दुष्टं हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्म-
ताया वाऽभावेन भवितव्यं तस्याभ्युपगमे साध्यस्य वाऽभ्युपगम-
प्रसङ्गात् । व्याप्त्यादीनामप्युपाधिव्यभिचारादिभङ्गेनैव पर्यव-
सानात् । सत्प्रतिपक्षत्वादुद्भाव्यमानेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गे । न
विशिष्य कस्मिन् हेतौ निश्चेतुं शक्यः अन्यतरस्य व्यभिचारादिभङ्गेनापि
सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतोऽविशेषनिश्चयतया तदुभयत्र स्थिते यदि
साध्यादेवाध्यवसीयते तदानीमसिद्धिः । अथ निश्चितोऽनुमीयते तदानैका-
न्तिकादिरन्यतमदूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्तद्धर्मासिद्ध्याद्यन्य-
तमस्याभ्युपेयं तत्र अस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र हेतोर्वैयर्थ्यं इत्यत्र भवति
चानिश्चयो प्रतिहेतावपि तथाभावात् तस्यासिद्ध्यादिहीनेनेति व्यव-
स्थापकस्य दुरवधारणत्वं दुष्टत्वमिव स्यादिति तत् । अत्र नन्वसिद्ध्या-
सिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तादृशस्य सत्प्रयोगेन प्रसिद्धिसत्
प्रतिपक्षतादोषस्वत्वादिनानुमानस्य प्रतिबन्धकत्वं दृष्टमनुमानस्य प्रतिरोधावि
हितसिद्धिर्वा । नन्वत्र यथासिद्ध्यादिशङ्कामपनीय सत्प्रतिपक्षतादि-
भङ्गादोषः स्यात् सैव तदा दोष इति वाच्यम् असिद्ध्यादिशङ्काया एव
तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति । नैवम् । यतः
प्रतिरोधादिनाऽसिद्धेर्भाविन्याः सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत । ननु भवत्येव
तथापि तेन विना भवेत् तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिनता

पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदस्ति । बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षता-ऽस्तीति चेन्न अन्तिकासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेतोः साधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वाविशेषात् हेत्वाभासा-न्तरं च दोषसंशयापादकमिति निवक्ष्यति चेन्न तर्हि । प्रकृताधिमात्राथ न्यूनबलस्या बाध्यता, समानबलत्वे तथापि च उभयोर्दोषसंशयप्रसक्त्या-देव । किञ्च प्रतिपक्षितत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः । अथान्य-थाकारं पराजयमभिधत्ते असिद्धविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशवि-रहिततया प्रतीयमानेन बोधितोऽयं दोषस्य बाध्यस्य विपर्य्ययस्य प्रकारः सम्भवति एतदपि विचारासहं केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा अथ प्रथमानुमानवादिना द्वाभ्यामपि वा येन केन चिद्वा । न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरपरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाभीष्टमेव अथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजयो भवेत् कथान्तरा-रूढायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामी-त्यभिप्रायवतोऽस्य प्रकृतस्य मयि दत्त्वा तत्प्रयोगोऽपि भविष्यतीति लोके प्रकर्षदर्शनार्थं स्वयमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतो-र्निर्व्याहरणेऽनुयुक्तस्य प्रौढप्रश्नस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणादर्शनात् । तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्याप्यभावात् । किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकत्रावश्यं दोषः स च नास्तीति निश्चितं तदा निर्द्धार-यितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तदभावात् । अथ सम्भावना प्रतीयमा-नता तर्हि तदुद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो वक्तव्यामस्तदेव दूषणमभिदिदृक्षम् । नापि द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थो परबुद्धेर्दुरवधारणतया प्रत्यक्षासिद्धप्रादि-विरहिता बुद्धिरत्र भविष्यतीत्यनेनावधारयितुं परमानुमेयानामशक्य-त्वात् कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय कुर्य्यादयम् । प्रसङ्गान्तरं चात्र निर-सिष्यामः एतेनासिद्धविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवचनयोग्याति

पक्षधर्म्मता विरुद्धकथा च मूर्त्तत्वेन बाधितसाध्यविपर्य्ययः सत्-प्रतिपक्षइति निरस्तम् । केनामूर्त्तत्वाभावत्वमिति निर्व्वचनाशक्यत्वात् । किञ्च सर्व्वेषामेवैषां अन्तःपातां धर्म्मत्वादिप्रतिकोनुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वन् एतेन साध्यानुमाने तदाभासे वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोदितम् । अथोच्यते अमूर्त्तत्वाभावविशेषितं बाधितसाध्यविपर्य्ययः प्रकरणसम इति । अस्तु तावदमूर्त्तत्वाभावमित्यादि किमन्य दोषाभिधानं यदि वा कश्चिद्विशेषेणैव विशेषणत्वेनाभिप्रेतत्वेन तद्-रुपत्वं क्वचिदपि नाप्नोति अर्थ्यविधि । अथ हेतुदोषत्वं तेषां विशेषोऽभिमतः धर्म्मत्वादिप्रतिकानुमानबाधितेपि गतत्वादति-व्यापकता अमूर्त्तत्वाभावहेतुदोषरूपविशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययत्वा-पत्त्यापि तत्र हेतुदोषत्वाभावादेवामूर्त्तत्वाभावविशेषणत्वात् । न चामूर्त्त-त्वाभावपदार्थविशिष्टहेतुदोषरूपविशेषणेति चेत् निरूपणाभावात् सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते । परकार्यतत्त्वलक्षणेति च दर्शनीयं न ज्ञेयमिति च महती प्रथा । न चामूर्त्तत्वाभावहेतुदोषहेतु गुणरूपविशेषमेति विवक्षिते निरूपणे व्यतिरेकिणान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः समप्रारूप्यसद्भावामूर्त्तत्वस्य ति सद्-व्यापकत्वापत्तिः । अथामूर्त्तत्वाभावमात्रं तद्धर्म्मत्वभङ्गाभङ्गरूपत्वविशे-षोति विद्यते तदा प्रत्यक्षं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं यदि प्रति-ज्ञादपेक्ष्य तदा प्रसिद्धासिद्धत्वादिरूपं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषात्-त्वे तदनुमानात्मके प्रतिपक्षत्वमिति पक्षाश्रयप्रमाणम् । अथ पक्षत्व विरोधित्वं हेतुसमत्वं तदा च तुल्यबलत्वमीदृशं मध्यं वस्तुनि । व्याप्ति पक्षधर्म्मतात्मकत्वाभावरूपस्य प्रकरणहेतोः रूपस्य विशेषो न मूर्त्तत्वे तेन बाधितो न दोषत्वाभावातिरेकः न प्रकरणसम इति दृढतममवेत-ह्यत्वं निरूपणमेव तथा हि व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति निश्चितस्य भङ्गा-भङ्गपदसम्बन्धे विवादिके प्रत्येकोदाहरणात्मिका इति तत्र भङ्गाभङ्ग

स्वरूपस्य च मिलितस्य विशेषणदलस्याभेदेऽपि स्फुटे सर्व्वथा अस-
म्भावितया सर्व्वांशानामपि अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थोऽवगन्तव्यः व्याप्ति-
भङ्गरूपो व्याप्यभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपश्च
प्रकृतहेतुदोषविशेषो न गृह्यते यस्य हेतु बाधितो [illegible]-
देशः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणुर्निरवयवो [illegible]परि-
माणतारतम्यविश्रान्तत्वादाकाशवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्त-
त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिरोधे हेतुना परमाणुः [illegible]-
[illegible]परिमाणतारतम्यविश्रान्तिभावः [illegible] परिमाणतारतम्यविश्रान्तिभाव
त्वात् [illegible]परिमाणतारतम्यविश्रान्तत्वादित्यादेः सदनुमानत्वेऽपि पक्ष
धर्म्मताभङ्गेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रत्यक्षताभङ्गस्य [illegible]
स्यात्। यथास्य सदनुमानतां न मन्यते स प्रत्येकं पार्श्वे [illegible]-
[illegible] शक्नोति तेन [illegible] अत्र कोऽपि तथाप्येव तस्य [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] तदर्थं स प्रवृत्तः [illegible]
इति [illegible] [illegible] तथाप्यनुपपत्तिः [illegible] किं यदि यस्य न [illegible]
इति [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] दोषत्वाद्धि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परस्परं [illegible]
व्याप्यत्वादिभङ्गः [illegible] तत्र नास्त्येव [illegible]
नहि तत्र व्याप्यत्वादिभङ्गो विशेषोऽपितु प्रकृतहेतुना [illegible]
एव। ननु [illegible] व्याप्तिभङ्गरूपविशेषस्यापि [illegible]
तदा [illegible] तथापि भविष्यति तर्हि [illegible] हेतुसाध्य-
[illegible] व्याप्तिभङ्गादिदोषं [illegible] प्रतिहेतु[illegible] [illegible]
परस्य [illegible] न शक्नोति तथाप्येवं [illegible] स्यात्
यत्र [illegible]विशेषतया [illegible] न [illegible] [illegible]
तेन [illegible] तथापि प्रतिहेतुवादिना [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति चेन्न प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणाग्रहस्य-

भावकता पक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतया दोषमुद्भावयेत् तदैव परिवदतः का गतिः । अथासौ यदि हेत्वन्तरेऽपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावयेत्तथा सति च तदेव कथासंकीर्णं स्यात् सत्प्रतिपक्षमुद्भाव्येति चेन्न यदि पक्षसाम्ये प्रतिवादी तत्र दोषमेव मन्येत । यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय विहाय दोषा-न्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यागो मम मङ्कोऽथ नोद्भावयामि तथापि प्रतिज्ञातदोषाभिव्यञ्जकेन दध्याकर्षं तदेवं कथा दोषान्तर-मुत्पादयामास इति द्वयान्तराले तूष्णीमास्ते तदा का गतिः । अथ यस्य विशेषस्यानुक्तावान्वये परस्परव्याघातादिनिग्रहः तदा उक्तत्वादेव दोषान्तरस्य स्यात् क्वापि भङ्गादेर्निर्धारणार्थं हेत्वोः साधारण्यासम्भवाभिप्रायकत्वेन व्यतिरेकेण सर्वं विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । कथयिष्यति चाभिपक्षस्य कर्त्तव्यमिति भिन्नपक्षतत्वं इत्यपि च विशेषस्यानु-द्भाव्यमानेन बोधितो यदीयस्याप्रविषयः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्षइति एतदपि नोपपन्नं यदि परस्यादोषोऽयं प्रतिहेतुरित्यभिव्यक्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु मद्धेतुरेवायं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्व-व्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात् तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षत्वं न निवर्त्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षो-त्कर्षणमिति साधु व्युत्पादितं सर्वानुमानानुकूलं स्यात् । किञ्च कस्मिन् काले तथानुद्भाव्यमानस्यापेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रति-हेतुदोषे पूर्वकालानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्वा-भासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया । अथ प्रति-वादिनाभिहिते यदा पुनर्वादिवचनावसरः तदानुद्भावनमिष्टं तर्हि तत्कथनस्य प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भाव-यिष्यतीति शङ्काशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थं कथावधार-यितुं शक्नोतीति चेन्न उक्तमत्र प्रतिवादिनापि सत्प्रतिपक्षकरण

सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति । किञ्च विशेषदोषमनुद्भावयन्नपि स्वकीयहेतोः कृतमवधारयेत् विकल्पार्णवे स्वावहेतोरसाधकत्वं दोषेण आह तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषेण दुष्टत्वे तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत् । कोऽपि हि स्वहेतु निश्चितं हेत्वन्तरेण स्वदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात् सदोषेऽपि दोषमगणयन्नयं न स्वेनादर्शितं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्ह-तीति । अथोच्यते स्वप्रतिपक्षत्वकल्पनाप्रसङ्गभङ्गस्य प्रकृतहेत्वपेक्ष विशेषस्वरूपेणानुद्भाव्यतया तथाविधमानेन केऽपि यदीयसाध्यस्य विपर्ययः न प्रकृतः प्रकरणसम इति नैतदपि युक्तम् । यदनुद्भावनकालात् पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽनिर्देश्यः कथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिकत्या तदा सत्प्रतिपक्षतापत्त्युत्पत्तिकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाद्दुष्टत्वाभावः । अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमावलम्बनेन । नैवम् । एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेऽनुद्भाविते अत्युक्त निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता निवर्तते । तथा चेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिप-क्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् । प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव न सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्स्येति । तत्र स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात् सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तद्बाधकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि नि-वृत्तेः । तस्मात् स्वीकारोऽयमयं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीय साध्यस्वीकारवदुत्थाय स्वीकर्तुं न दोषायेति । यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनिताद्धेत्वाभासत्वसंशयात् तदा कश्चिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति तथा तु न गृह्यत इति ताभ्यां सन्देहाभावात् । यदाह निश्चितौ हि वादं कुरुत इति । अपेक्षितत्वादाचार्येण संशयेन सत्प्रति

पक्षता स्यात् तदा सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्नि-
वारा। तथाहि शब्दानित्यत्वानुमाने बुद्धिमद्भिः प्रतिवादिभिः शब्दनित्यत्व
वादिभयात् शब्दानित्यत्वानुमाने न प्रवृत्तैः प्रथमं शब्दानित्यत्वादि
जयात् तयोः पक्षयोरनुमानेषु वादजन्यतः सदनुमानमिथ्याहेत्वोः दोष
संशयस्य दुर्निवारत्वादिति।

प्रकाशकत्वेऽशाभावस्य न बाधकत्वं यथादिदेः प्रत्यक्षम्। तद्यथा बाधित
विषयः कालात्ययापदिष्ट इत्युक्तलक्षणम्। यथापि बाधितविषयत्वं किं
विवक्षितं न साध्यवत्त्वम्, बोधयितुः विषयविपर्ययो यस्य तत्त्वेन यथा
गुणस्य सत्प्रतिपक्षोऽपि भवत्यहो। तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमान
विषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिबलसम्भवात्। अथ बलवत्त्व-
विवक्षायामपि विवक्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा
सत्प्रतिपक्षे भवत्यतिव्याप्तं तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्ष
सत्त्वपक्षसत्त्वादिबलसम्भवात्। किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानबाधो
न स्यात् प्रत्यक्षेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेरनुमानसामग्र्यपेक्षया बलम्
अनुमानस्य तु पक्षधर्मतादिभूयिष्ठं बलमिति। अथ मन्यसे अन-
न्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितं तदुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बोधितो यदी-
यस्याभावस्तद्व्यतिरेकवत्त्वं बाधितविषयत्वमिति। नैवम्। तथापि
यत्तुल्योऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वम्। किञ्चानन्यथेत्यनेन
प्रकारेणोच्यते अनन्यथेति अन्यत्वेन प्रकारेण अन्यथात्वं तेनैवे-
त्यर्थः सम्पद्यते। तथा च यथार्थं तदन्यथाऽसिद्धोऽपीति प्रामाण्यं तदिति
सिद्धं अयं दुर्ज्ञेयो भवतः प्रामाण्येनेति यथार्थ आत्मप्रकाशोऽन्यः
स बोध भवति तेन प्रकारेण वा लिङ्गः प्रतीतः उत्पन्नो वा तेनेति त्रुट्या-
स्य तथापि प्रामाण्येन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स कालात्यया-
पदिष्टः यदि न इदं रजतमिति युक्तिं विषयीकुर्वन्ति प्रत्यक्षाभासे नेदं
रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणं गच्छतीति
व्याप्यत्वासिद्धप्रवेशः। एवं बाधविषयविपर्ययनिश्चायकमपि गच्छेत् प्रमा

येन [illegible] स हेतुः कालात्ययापदिष्ट
इति चेन्न [illegible] हेतुः [illegible] यथा
[illegible] प्रमा-
[illegible] कालात्यय
दिष्ट इति चेन्न [illegible] हेत्वाभास [illegible]
[illegible] कालात्ययापदिष्टत्वे [illegible]
[illegible] कालात्ययापदेश
[illegible]
[illegible] कालात्ययापदिष्टस्य [illegible]
हेत्वाभास [illegible] हेतु
[illegible] हेतुत्वे [illegible] हेतुदोषत्व
मिति । नैवम् । हेतुना [illegible] प्रति-
[illegible] अन्यथा [illegible]
[illegible] प्राग्
[illegible] प्रमाणेन बोध्यमाने [illegible] व्यतिरेके स काला-
त्ययापदिष्ट इति चेन्न [illegible]
इति [illegible] स-
[illegible] कालात्ययापदिष्ट [illegible] प्रमाणेन बोध्य-
माने यदीयसाध्यव्यतिरेके स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रत्यक्षा
[illegible] व्यापकरूपस्य व्यतिरेके बोध्यत
[illegible] प्रमाणेन बोध्यमाने यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः
स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य [illegible] हेतु
व्यापकत्वासम्भवात् । प्रमाणेन बोध्यमाने यदीयसाध्यस्य प्रतियोगितया
भावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न [illegible] कालात्ययापदिष्टस्यैव
[illegible] शब्दस्य [illegible] ।
प्रमाणेन [illegible] व्यतिरेके स काला-

त्ययापदिष्टश्चेति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यस्य बाधा सम्भवात् । पक्षाभासत्वविरहत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः प्रपञ्च्य तेनाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषप्रसङ्गो वक्तव्यः । पक्षत्वाभिमतावधिभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं किंतु पक्षत्वाभ्युपगमस्यालोचनम् अथ तत्तया प्रमितत्वम् उत प्रायमानतया प्रतीतत्वम् । नाद्यः इष्टसंकल्पेति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासत्वेन प्रत्युक्तानङ्गीकारात् । अनुमानान्तरापेक्षयापि नियमाभावः सत्प्रतिपक्षत्वापरिस्फूर्तेः सन्दिग्धत्वेन पक्षाभिमतत्वस्य च नापि अवति कष्टदोषमपि बोद्धुं परिहर्तुं शक्यमिच्छया यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात् । तत्रानुमानं वादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तदाभूतबाधितस्य कालात्ययापक्षमिदं साधनं स्यात् प्रकृते तु पक्षतयोपन्यस्तस्य तत्राङ्गीकाराद्दोष इति युक्तं तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वं न स्यादिति । न द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते विषये बाधस्यैवाप्रसक्तत्वात् । नापि तृतीयः तदा प्रोक्तं लक्षणमिदं कथमुक्ते प्रमाणेन बोधिते यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयाभावस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति यस्य वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकोऽवगतस्तदा पक्षप्रतीतिरेव नास्ति विशिष्टप्रतीतेः सामग्र्यभावात् यदा च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयाभावेति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणस्याव्याप्तेः यदि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकोऽवगतं नास्ति तदानीमेव अव्याप्तिविभागस्याभावाद्बाधाभाव इति विशेषणस्य व्यावर्त्यत्वेन लक्षणेन सर्वं व्यवस्थापयत् साधनोऽव्याप्तोऽसिद्धवान् । अथ वैशेषिकप्रक्रियाकाभिन्नं विकल्पादयश्चापि पक्षप्रतीतिं स्वकाले सम्भावयितुं तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्तनीया हि सा तत्साध्यव्यतिरेकावगमस्य पूर्वसमयेऽभूत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रमाणेन निश्चितत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य

तद्भाववत्त्वेन । अत एवार्थं प्रतीतिरिति चेदवधारितो विशेषणं न भवतीति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणत्वेन भासतापि व्यतिरेकप्रतीतिरुपपद्यते यथा [illegible] [illegible] अनुपलब्धिरभूत् । [illegible] यथा देवदत्त गृहं [illegible] [illegible] [illegible] भ्रान्ता [illegible] विशेषेऽस्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वस्तु [illegible] [illegible] [illegible] तु [illegible] तथात्वे [illegible] [illegible] किञ्चिदुपलक्षणं न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विशेषणं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्यक्षाभावाद्व- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणेन [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्य- [illegible] किं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किञ्चित् अथवा [illegible] अथवा [illegible] । न तावत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । नापि द्वितीयः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । नापि तृतीयः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ननु न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्यक्षाभावादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] विचार्यते किं प्रत्यक्षाभावादिभि- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्यक्षा- भावादि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न हि प्रतियोगि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । द्वितीये तु प्रत्यक्षाभावादिभिः [illegible] [illegible] [illegible]

भावस्य स्वरूपमेकं तत्तद्घटाभावादिषु बाधितानुगतेषु च सोऽया-
दृशमिति कथं नोक्तप्रसङ्गः स्यात् तदस्तु सदाभवो विशिष्टो प्रतियोगि-
त्वभावस्यात्मकस्य तज्ज्ञानस्य विशिष्टे व्यक्तत्वनुपपन्नोऽभाव इत्यभाव वि-
शेषेण भवतीति चेत् । उच्यते एतत् विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमि-
ष्टोपगतं तत्र विशिष्टाभावभेदोऽपि न भवितुमर्हति तथा सति विशिष्ट-
स्वरूपभेदोपगतो यथा विशिष्टघटोपन्यासः तदनुपपत्तिः अन्योन्याभाव-
स्यानवस्थानुपपन्नकं भवेत् तत्र प्रत्यक्षाभासादिकेनैवोपपत्तेरपि संयोगस्य
सत्त्वं विशेष्यादिको वा भावादधिकं किञ्चिदस्तीति तद्विशिष्टमनुपपन्नमे-
तत् । इ च यदि प्रतियोगिनो घटस्यैवाभिधीयते तर्हि तस्याभावे ग-
दानों विशिष्टाभावः प्रसक्तः । विशिष्टमात्रं परिशिष्टं तत्र घटेतरेति
प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञातव्यं घटप्रत्ययं तत्कालीनं विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदन-
भ्युपेत्य विशिष्टतया व्यवहर्तुं युज्यते । अतः प्रतियोगिनोऽतिरिक्तं
विशेषणं भवितुमर्हति उदयनाचार्यस्य तत् एव योऽयमेव । अथान्यो-
न्याभावलक्षणो न भवति भिन्नप्रतियोगिकोऽभावोऽभावो वा तथा च अति-
रेकिनिश्चितं सत्स्वरूपकं कल्पितमिति सिद्धान्तविरोधि नन्वत्र तु तर्हि
उभयं स्वान्योन्याभावस्यैवात्मतया प्रतियोगि स्वात्मकस्य भेदवि-
रोध एव । ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशात्
भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य । येन च रूपेण भिन्नता तेना-
न्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनः । ननु वस्तुतत्त्वयोरेक-
त्वाभावात्तथात्वेऽतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेन वस्तुनः ।
यथा वस्तुनो भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गाभावं
प्रति तत्र यथान्यद्भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथापि तत्रैव समप्रकार-
भेदो यदा भावो दृष्टो सोऽयं तद्दर्शनाभिप्रायेणास्माकं निर्व्योढाई
इत्यास्तां विस्तरः । अपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन
वोभयकोटिकतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति । अत्र तु प्रत्यक्षा

[illegible] प्रत्यक्षाभास [illegible] स्वरूपेण [illegible] प्रसङ्गात् । यदि [illegible] प्रत्यक्षाभासादिष्वतिव्याप्तिः [illegible] प्रत्यक्षाभासादिषु [illegible] स्वरूपभेद [illegible] दूषितत्वात् [illegible] प्रत्यक्षादिभेदेन [illegible] स्वरूपभेद [illegible] इति । [illegible]

इति [illegible] प्रमाणतदाभास [illegible]

प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः।

नन यदि दुष्टज्ञा हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञा-
हान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति। केचन। का पुनः प्रतिज्ञाहानिः।
स्वीकृतपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थकाक्षम्। तथा हि झटिति
सम्वरणे अनिग्रहस्थानेऽपि मतत्वेन परदूषितत्यपि निग्रहणीयत्वात्।
किञ्च स्वीकृतस्यानेनाभीष्टमात्र नाभिधीयते अस्तित्वेनेष्टं वा। आद्ये
केनचित् पेयत्वस्य स्थानान्तरे स्थापि न नाम नास्तीत्यसिद्धिः।
स्वीकारात् कोऽस्वीकारस्थानं न स्थानान्तरे तत्र सत्स्वीकारः तत्-
स्यागएवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न स्वीकारस्यापि परि-
त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं त्यागेऽपि न नाश्यद्वितीये अस्तित्व-
मेतस्य स्थानान्तरेऽपि सर्व्वमेवानिष्टप्रसङ्गात्। संयोगादयोऽप्येवं सत्ता
वादिपक्षे चैकत्वेऽपि संयोगस्यास्तित्वमास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्
एवञ्च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेऽपि प्रसङ्गो दुष्पाः।
तस्यैव तदैव तत्रैव तेनैव तथैवास्त्वानित्वे विवक्षिते चेदस्ति चेत्
एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् तत्र
तदेत्युक्तविशेषणाभावात्। नहि कालः कालान्तरभाविताममेव बाध्या-
न्ते काले तदेति विशेषणप्रतिक्षेपे अन्यत्र प्रक्षेपे साध्यासिद्धापत्तिः।
कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानिरदोषत्वे तदन्यथापि दोषत्वापातः। यदेव
स्वीकारं तदैवास्वीकारासिद्धेश्च। तदेति तत्कालीनं विवक्षितमिति
चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिपरत्वे तत्कालगुणमपि बाध्यादित्वेन साध्ये कदा
चित्तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः। एवं तत्र सर्व्वे वक्ष्यादिकस्य
द्रष्टव्यम्। उक्तेति पदस्य कापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विवक्षयाभिधा
समर्थनविशेषणत्वम्। एवं सर्व्वनिग्रहस्थानेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः।

प्रतिज्ञाहान्यादीन्यादिपदेन च सिद्धं संगच्छते प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न
प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं शक्यते। तथाहि दोषस्य परदूषितस्य
साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्युच्यताम्।
तथाहि यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः
परेण निर्विशेषणोऽपदूषितः ततो वादी प्रथमाभिहितं सवि-
शेषणमेवाभिधत्ते तत्र स्यात् अव्याप्तं ननु निर्विशेषणानन्तरमविशेषणानु-
क्तविशेषणवत इति सदूषणमेव ब्रूमः तथापि प्रतिज्ञान्तरमित्युच्यतामेतत्।
पूर्वानुक्तविशेषणवत्त्वं तत्र नास्ति सविशेषणस्याभिहितत्वादिति चेन्न प्रथ-
मोक्तेः साध्यभागस्य पूर्वं सिद्धत्वात्। विशेषणे किमपि तदा नासीदिति
चेत् किमसाकं तावता विशेषणमनुक्तमिति पक्षेऽप्युक्तम्। विशेषणे विशेषके
विशेषणानुक्तिः किंवद्विशेषेति चेन्न अनुक्तत्वस्य काचित् स्वरूपान्तरेण
स्वरूपेण तथाभावस्यैव भावात्। विशेषणे कोऽपि प्रकारोऽपूर्व इति चेन्न नीलो
त्पलमित्यादिः पूर्वमभिहितविशेषणे तदभावात्। विशेषणे ह्यनव-
स्थितपूर्वत्वं धर्म इति चेन्न उत्पले नीलस्येवादौ तदभावात्। अनवस्थित
इति चेन्न अनवस्थितविशेषणे विशेष्ये तदभावात्। विशेषणाभिधानोचित
काल इति चेन्न नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमेणाभिधानावसरे कालेनाभि-
हितस्यापि च तत्र विशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणाभि
धानानां योग्यो भवत्येवेति तदानीमयं कालोऽभिधानाभावात्तेषामति-
व्याप्तिः। यत्किंचित् पक्षप्रकाशादिति चेन्न दूषणानन्तरकालस्य येऽत्र
काले वाच्यप्रसङ्गाः दूषणपूर्वकाभिधानं तथाभिमतत्वे च दूषणान
न्तरभाविन्या विशेषणोक्तेरपि तदनन्तरभावात् पूर्ववदतिव्याप्तिः।
अनन्तरं स्वरूपाद्युपादानं विशेषणस्य किंचिदतोऽन्यविशिष्टमिति चेत् बहु-
श्रीनामभावप्रविशेषविभूषणानां धर्माणां पृथक् पृथक् प्रयोगेन केनापि
धर्मादृष्टे अनिश्चितविशेषणत्वात् अभावानिरूपणेन साध्यस्यासाधारणसिद्धि
प्रसङ्गात्। सामान्यप्रकाशत्वात् अन्यथा प्रतिभासतीति निरवद्यमनु-
मानमसत्। एतेन पूर्वमविशिष्टस्योक्तस्येति विशेषणं प्रत्येतव्यमिति

निरस्तम् उपलक्षणतया व्यवच्छेदविशेषणकविशेष्यस्य प्रथमतविशिष्टोक्तावन्त- न्वयस्य दर्शितत्वात् । किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा अथवा यदि विशेषण- मिदं प्रक्षिप्यते तदा तेनान्तरं भवतोऽपि प्रयत्नस्यापि तदभावे वा कथं चित् कुतः प्रतिज्ञान्तरम् । अथ प्रथममिदं विशेषणमनुपादाय अनीत्य तथाप्यकारि प्रथमं अविशेषमनुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यमनेन अन्तिति सम्बन्धाभिविशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिद- धतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादिति चेत् अपि स्वपरसाधारणपूर्वपदार्थाभिधाने व्यक्तौ । एतन्मात्रस्यापि प्रकरणादिगम्यतया प्रतिज्ञातस्य अनित्यस्य दूषितस्य प्रकरणगम्यस्य विशेषणस्य प्रागुक्तदोषोऽपि सदादि प्रसङ्गः । अनुक्तस्थाने वा प्रतिपादितत्वेऽपि दोषः प्रकृतिसम्बन्धप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि सङ्क्षेपकरणीयम् । प्रतिज्ञान्तरादीनां दिग्दर्शनं कृतमिदम् । प्रतिज्ञाविरोधादिति चेत् अतथाभूतानां हेतु- वाक्यांशयोर्विरोधः प्रतिज्ञा । साध्यविपरीतसाधकत्वेन ज्ञापनान्नैयायिकाः प्रतिज्ञाविरोध इत्येतदपलक्षणम् । तथाहि भूतले घटो नास्तीत्यादा- वपि प्रमाणेन तिष्ठाद्यकमिदम् । तत्रयोरपि अपरापरोऽभेदविरुद्धार्थ- त्वं यद्वेत्याह घटोऽस्तीत्यस्य घटसत्त्वेनाभावत्वात् न भावरूपत्वं प्र- तिषेधकत्वात् । तत्रापि उक्तमिदमुच्यते नहि घटो नास्तीत्यत्र घटोऽपि विधीयते घटनिषेधोऽपि तेन विधेयाभावः स्यात् किन्तु घटोऽपि- निषिध्यते घटनिषेधस्य तु विधीयत इति चावत् तत्र कुतोऽयमर्थादिति चेत् नैवं घटस्यापि सत्त्वं ग्रस्य घटविधिविरोधत्वं नास्तीत्यस्यापि तन्निषेधार्थत्वं भवतापि वक्तव्यम् । यदि चैवं प्राप्नोति तद्व- दयोर्विरुद्धार्थतया घटस्यापेक्षितनिषेधस्य भूतलास्थितं वक्तव्यं भा- वस्य बाधनीयं स्यादिति तस्माद्विधिरूपस्य घट इति तन्निषेधरूप- स्य नेति निषेधविधायकत्वं वाक्ययोः । न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभि- धायकौ वा न भवतो येन पक्षमिदं भवतस्तेन न गच्छेत् । न मिथो विरुद्धत्वमात्रं निषेध्याधारत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ विरुद्धार्थयोर-

निरूपणम्। नच आत्मनिष्ठत्वेनैवाभावात्तयोः विधिनिषेधौ पर्यवसानौ बोधिते इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्। ईश्वरस्याप्यनन्तगर्भत्वे विरोधस्यैवानुपपत्तेः। किञ्च प्रयोजनवाक्यानां निरवकाशत्वं प्रामाणिकमभ्युपेयमिति सदा विरुद्धे प्रत्यक्षादयस्तत्र सानिध्यकारिणः कश्चित् प्रमाणेन सर्वाभूतस्य धर्मस्या- देव निश्चयस्याप्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्। अथ प्रामाणिकं तत्राभ्युपेयमिति तदा ध्रुवप्रा- माणिकं निषेधव्याघातकत्वं च नाम गाम्भीर्यवित्थानि। अथ मन्यसे यथा परिगामित्वेऽपि धर्मस्य तथा निषेध्यव्याघातकत्वमिति अन्यथा तत्र च प्रमाणं प्रसक्तमेवेति न कथमपि धर्माधर्मयोः निषेधभावान्यथासि- भावात्तयोर्व्याप्तेः यथा धर्मो नोऽर्थः तथा निषेध्यव्याघातकत्वमपि कथिञ्चिन्निषेधव्याघातकत्वं सम्प्रकाशयन्न वस्तु भवतम्। प्रसज्यते निषेधव्या- घातो न प्रसज्यत इति चेन्न कथञ्चिदप्यप्रतिबन्धप्रसक्तत्वादिदमपि भवतोऽ- प्रयत्नात्। सा प्रमापि अप्रमयैव तद्व्यवहार इति चेन्न कथञ्चिदप्रति- तत्रासिद्धेरुपस्थितं तत्र लाभ दोषस्याभ्युपगन्तुं प्रवर्तनमित्युक्तौ वाधितावी- ताबवसे। अनेकत्र प्रतिनियतयोरेकत्र प्रसङ्गमिति चेन्न प्रसङ्ग- स्यैव तद्धेतुत्वस्य स्थितिनियतता प्रतिबन्धविरोधस्यानियततायाः वा सो- पाधिकत्वस्याभ्युपगमात्। एकैकस्याः प्राप्तौ पृथक् पृथक् तदुपपादनमिति चेन्न अनेकस्याव्यावर्तनात्। अर्थान्तरं स्यादिति चेन्न अर्थानर्थत्वेनैव व्याघातात्। अर्थापादनं च साधनमिति चेन्न निषेधविरोधिनैव तथा- भ्युपगमात्। इष्टापादनाच्च निषेधव्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेन्न तदुपपत्तेः व्याप्तावपि सर्वत्र प्रमाणापेक्षायामव्याघातात्। एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तदपि सर्वमिदं सुवचमिति चेन्न तदप्यनवस्थादिदोषदुष्टमेवेति प्रतिबन्धीन्यायेन किं प्रवर्तते दोषापादनमनेन निपुणितम्। उत स्वस्य तत्र समाधिरभिधेयः स स्वाधीनविषयत्वात् भवति समाधिः। न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् परोक्तदोषानुद्धारे स्वकीयकथायाः अन्यस्य वा पर्यवसानात् निग्र- हापत्तिरिति सार्वत्रिकत्वात्। द्वितीये तु स स्वाभिधीयतां का नो हानिः

भवता तावदभिधीयतां कुत्रत्य समाधिः सति मयाप्यभिधेयमिति चेन्न मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् नहि कथा [illegible] साधन त्वया च सदूषणं पृच्छते वस्तुस्वरूपमस्ति किन्तु त्वया [illegible] निर्णीतः सदूषणस्य मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते । इदमपि च कथा विभागे सदुत्तरसमाधानाय मां पर्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः [illegible] विशेषस्तु कश्चिदस्ति किं प्रतीयमानमस्ति तावदेतादृशमपि चोद्ये परिहारो [illegible] अपि [illegible] स्वीकार्यं [illegible] सोऽपि न युक्तः नहि तत्र [illegible] तावता [illegible] भवितव्य मित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति । [illegible] इति चेन्न [illegible] अभ्युपेयत्वात् । यदि तदुक्तमसाधारणं [illegible] प्रति तत्त्वसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् [illegible] तदभावाच्च स्यात् तथा सति [illegible] समाधि [illegible] इति विशेषतु च्यते । कोऽसौ तत्र विशेष इति चेत् मया साम्प्रतं तदभिधानि- स्य अप्रस्तुतत्व [illegible] । [illegible] समाधिसाम्यमिति चेन्न दूषण [illegible] सम्भवात् यथा [illegible] तुल्येऽपि [illegible] तदभ्युपगमे [illegible] यथा सदाक्षेपे [illegible] दर्शनादिति । [illegible] परे [illegible] प्रतिबन्धः [illegible] अभिप्रायः । किं यदिदं [illegible] ऽपि [illegible] दोष [illegible] अपरिहार्यत्वात् [illegible] दोषेण [illegible] प्रसङ्गात् । [illegible] वादिना [illegible] प्रतिबन्दी [illegible] इति चेत् [illegible] दोष [illegible] दीयतां दृष्टिः । [illegible] तदीयदूषणत्वे सन्देहः [illegible] इति चेत् [illegible] सन्देहेऽपि [illegible] दीयसाधनस्यासाधकत्वात् [illegible] किञ्च [illegible] दोषत्वसन्देह [illegible] इति [illegible]

त्वमेव स्याद्वितीयं प्रतिबन्दी दुरुत्तरा चास्मिनेति । नापि द्वितीयः
तथा [illegible] धूमानुमानादिष्वपि प्रतिबन्दी
करोति [illegible]
[illegible] धूमानुमानादेः प्रतिबन्धाभयादित्येवं यथापि
[illegible] प्रतिबन्दी [illegible] पठितुं [illegible]
[illegible] । अथ [illegible] विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् [illegible]
[illegible] सामान्यत एवेति चेन्न तत्र विशेषे प्रतिबन्धा [illegible]
[illegible] विशिष्य [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धा । [illegible]
[illegible] प्रतिबन्दीप्रसर इति [illegible] तेन
स्यात् इह नेदं दूषणं [illegible] अभिधानेऽप्येव [illegible] । [illegible]
[illegible] दिति । [illegible] इदमिह दूषणं [illegible] अभिधानेऽस्य [illegible]
[illegible] प्रति
बन्धाः सम्भवात् । [illegible] अभिधाने [illegible]
[illegible] प्रतिबन्दी [illegible] दुर्निवारा स्यात् । नैवम् । [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धा [illegible] विरुद्धत्वस्य [illegible] ।
[illegible] परस्परप्रतिक्षेपे [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्ष
[illegible] समानमित्युत्तरमभ्युपगम्यते । [illegible]
[illegible] तर्कौ [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धादिदूष-
[illegible] सिद्धान्तः स्यादिति चेत् तर्हि [illegible]
[illegible] नापसिद्धान्ते [illegible]
[illegible] स्यात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽप
सिद्धान्तः प्रतिबन्धादिरिव [illegible] सिद्धान्तविरोधेऽपि [illegible] दर्शन-

माभिव्याभिधेयमिति भवता इदमंगविशेषस्याभ्युपेतत्वात् इदं कस्य
च [illegible] पदार्थस्तोका [illegible] तेषु पदार्थेषु प्रतिबन्दीद् [illegible]
प्रविष्टत्वादिति चेन्न [illegible] मावदपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते [illegible]
द्धान्तादि [illegible] तस्य [illegible] अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । [illegible]
स्तथापि [illegible] तदिति चेन्न विशेषणपूर्वक [illegible] अभावात् [illegible] स-
र्वं न विशेषणोपादानमपि [illegible] स्यात् । [illegible] अभ्युपगमे [illegible]
[illegible] सिद्धान्तत्वात् [illegible] स्यात् [illegible] इत्यादि । [illegible]
[illegible] । [illegible] हेतु [illegible] अनु [illegible] विशेषणाभाव [illegible]
कान्तिक [illegible] भवता [illegible] दूषितत्वात् प्रथमं [illegible]
[illegible] इदानीम् [illegible] च [illegible]
[illegible] हि प्रथमं [illegible] अभिधाय
[illegible] । [illegible] अभिदधा [illegible] भवतोऽभाव
[illegible] अप्रामाण्ये [illegible] इति [illegible] अभिप्राय [illegible]
[illegible] अभिधाय [illegible] भवता [illegible] अभ्युपगमे
भवतस्तथापसिद्धान्तात् । अस्तु प्रथमतया [illegible] अनुवादो न अभ्य-
नुपगम [illegible] दोषो [illegible] । [illegible] हि सिद्धान्त-
स्वसिद्धान्तस्य [illegible] अभ्युपगम्य [illegible]
[illegible] यः [illegible] स [illegible] अर्थः [illegible] इति चेन्न [illegible]
[illegible] हि [illegible] अभ्युपगम [illegible] । [illegible] अभ्युपगम [illegible]
[illegible] इति चेन्न [illegible] । [illegible] विपरीताभ्युपगम [illegible] इति चेन्न [illegible]
[illegible] ममापि [illegible] विपरीताभ्युपगमस्याभावात् । [illegible]
विपरीताभ्युपगन्ता तथापि [illegible] इति चेत् [illegible] सि [illegible]
अभ्युपगन्तुः [illegible] अभ्युपगन्तारमेव [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] साधारण [illegible]
परोक्तं [illegible] इति स न प्रतिपद्यते । यस्तु सः सिद्धान्तभेदे

ततो विरोधिनोऽपसिद्धान्तस्त्वदीय इति चेत् । नैवम् । यस्य यः सिद्धान्त
इति तु यथाश्रुतिविशेषसिद्धान्तस्य हि विशेषपरत्वे व्याघातादित्याद-
कल्पनात्वं तत्तद्दोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिनश्चेत्यर्थे तेनेति सि-
द्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथा हि सिद्धान्तसम्ब-
न्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागो-
ऽस्त्येव । त्यागश्च तस्य नास्ति मया परिच्छिन्नविषयत्वात् त्यागस्येति
चेन्न यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिच्छिन्नविषयतानियमः अथ
स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा मया स्वीकृतस्य भवता अस्वीकारो भवत्येव
तथेति विशेषोनास्ति । अथ येनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि
न तेनेति स्वीकर्त्रैत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन तथा स्वीकृतस्य भवता
स्वीकारे तवापसिद्धान्तापातः । एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसि-
द्धान्त इति चेन्न एकेनेति यद्येकसंख्यायोगिनेति तदा मम यद्येकसंख्या-
योगित्वं तदा तवापीति तवाप्यपसिद्धान्तापातः । अथैकेनेत्यभिन्नेनेति
तथापि मत्त्वदभिन्नत्वं तव च मम च समानम् अन्यथा त्वदभिन्नत्वं
न मम न त्वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीकर्तुरस्वीकर्तुरेते
न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्त्रैव न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्या-
स्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च सत्य भवतोऽपसिद्धान्तः मया मदी-
यास्वीकारः क्रियते स्वीकर्तुरभिन्नस्य भवत्त्वदीयास्वीकर्तृत्वात् यत्र
नैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्युपगमः भिन्नयोस्तयो-
रपसिद्धान्तापातात् । अथ तत्स्वीकर्तुरेव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेक-
शब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते
अस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्तुरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चि-
त्स्वीकर्तुर्भिन्नेनास्वीकारविषयत्वात् अस्वीकारविषयाभिन्नस्वीकारेण
भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । एकेन स्वीकर्त्रा ननु भि-
न्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न एकेन स्वीकर्त्रैत्यत्रैतदेव विवे-
चयन् भूयस्तदाभ्युपगमभिन्नितत्तदुपगमाद्यात्मप्रत्यक्षा कथय कथं

न ह्यनवसरप्रस्तावमेतदीयमाकलय्य तत्पक्षीये विजिगीषुर्विपक्षं नि-
र्वक्ति तावत् प्रकाश्य दूषणमात्मद्वयाकदम्बविडम्बनामुपेक्षिष्यसि । स्वी-
कृत्यासिद्धान्तः स इति चेन्न कार्यविषयत्वेनोपलब्धप्रसङ्गात् । एवं स्वी-
कारस्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरित्यागस्यापि यदर्थ-
सिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृततदर्थानुमानापसिद्धान्तदूषणाभावे वा-
दिनि उद्भावनमपूर्वं । अथ पूर्वसिद्धान्तादपसिद्धान्तोऽप्यनेन युक्त्याद्
पश्यति तत्र किं वक्तव्यं न तावत् प्रकृत एव किञ्चित्पूर्वसिद्धान्तत्या-
गादेवापसिद्धान्तेन निग्रहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ते तत्र नि-
ग्रहस्य दूषणत्वान्यतरासिद्धेः तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभि-
प्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव यथा विच्छिन्नानां विजयेन यथासिद्धिपरिहारं
नादैवतेन्यनसिद्धान्तस्य सिद्धिमुद्भाव्य परः पराजितत्वाप्रत्युक्तं स्यात्
प्रतिपत्तेः । निरनुयोज्यानुयोगाभिधाने तु मनाग् दर्शनीयमेवेति चेत्
अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारे सत्येव तेनाभिधीयमानत्वात् तथा
प्रभावदुर्ध्याऽनसिद्धान्तविच्छिन्नमुद्भाव्य पराभिधीयमानासिद्धिपरिहार-
मनाहत्य विजयेतेति युक्तम् । अथ मन्यसे मध्यस्थेनैव तत्किं वादिनोरर्थं
किमनसिद्धावनेनाविच्छिन्नता प्रमाणसिद्धान्ते वार्याः कदाचित् एतच्चिन्ता-
यन्ते नैव जयपराजयावधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपन्यासनमिति
न तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दूषणे तदभिधायिना येतिया दिश
निवर्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य
विचार्य जयपराजयावधारयिष्यति सोऽयं प्रसङ्ग निवर्तनीभूतपिक-
दान्यत्वापत्त्यपोहसाधनस्य विवादनस्यसनं समाकारयिष्यति मध्य-
स्थेनेतराकलनावधदुष्परामर्शप्रकर्षेण । अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां
नामापसिद्धान्तोऽप्यसौ किमेतावता पूर्वं स्वीकृतार्थसिद्धान्तदूषणाभा-
वस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तोऽस्योप-
न्यासो युक्त इति । नैवम् । यदीदानीन्तन्यनुमतिरस्य नाश्रियते
अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्तिः स्यात्

पसिद्धान्तस्यापि दूषणेऽवकाशः नहि पूर्व्वमनुमतस्येदानीमननुमति-
मात्रेणैव प्रवर्त्तते नान्यथा। अथास्तु स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणाभाव
मपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिवादिनो साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्व
मिति द्वितीयानवकाशः। यस्य तु सौगतादेस्तेऽपसिद्धान्तो न दूषण-
त्वं प्रत्यक्षं साधनीयमेवास्य दूषणत्वम्। नच वाच्यं योऽपसिद्धान्तो
विप्रतिपत्तिं अवैति तं प्रति तावदुपपत्त्यभिधेयम्। सर्व्वविशेषं स्वी-
कुर्व्वता प्रथमं तद्दूषणतान्तर्निवेशितः प्रतिपन्नदूषणत्वादेतेन स्वीका-
रात् एवमनन्तरस्वीकारं व्यवहारः स्वीकृतस्वीकारानन्तरमस्य व्याप-
नाविति। अथायमपसिद्धान्तोऽपि वादिनः यद्यपसिद्धान्तत्वे पराजयोऽपि
विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमनुद्धृत्य नाभिधातुं युक्तः। अथ दूषणान्तर
मनु व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भावनानोद्भवं यदा वादि-
विवादापसिद्धान्तोद्भावकेऽपक्षेपोऽस्तु विनापसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गी-
कारेण। किमेवमपसिद्धान्त उद्भावितो भवति वादिप्रतिपन्नस्य प्रमाणता वा
मपसिद्धान्तमुपजीव्य व्याघातमात्रस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रति-
भाव्यानामे अनिष्टापत्तिः स्वीकृतानभ्युपगम इति। एवं च क्वचि-
द्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारार्थिना दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानि
रिति यत प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहः। अत्र प्रतिज्ञात्वेऽवनिर्णीत-
त्वादेव निग्रहान्तरकथनात् न दोष इति तेन पूर्व्वनिग्रहपरिहार
मङ्गीकृत्य तेनैव प्रकाशिते निग्रहान्तरे यथाकथञ्चिदुक्तत्वादिति। न
चानेन भङ्गेन भवता व्याघातस्याभिधेयत्वमुक्तं नापसिद्धान्त इति वाच्य
मपसिद्धान्तस्यैव प्रकृतत्वात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तो दोषत्वे व्याघाताभि-
धानस्यैवमङ्गीकृतत्वात्। नहि कश्चिदप्यसिद्धमवधारयितुं समयाप-
सिद्धान्त उद्भावितो नाम विप्रतिपत्तिरस्य इति। तस्यैव विप्रतिपन्नं प्रति
मपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति। नैवम्। येनाप्यस्वीकार
दशायां दूषणेन तत्स्वीकारविरोधः तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्।
तथाच सौगतैः नहि शास्त्राश्रया वादाः भवन्तीति समयसिद्धान्तो-

नियमाद्यधिकार्यमिति [illegible] केनोक्तो [illegible] यत्नप्रसक्तः । कि-
म्त्वा यत्र केनापि सिद्धान्तनिरूपणप्रकारश्चेति । अत्र कश्चिदाह प्राक्
सन्तमसिद्ध कथारम्भानुपपत्तिः । यदापि क्षणभङ्गसाधनप्रवेशात् प्र-
वर्तमानतः स्थिरत्वादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निग्रहस्थानं तदा किं
कुर्यात् । प्रथमं विप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् यथा तर्हि विप्रति-
पत्त्यनुगुणप्रवेशान्तरस्य [illegible] मप्युद्भावयेदेव अन्यथा । विप्रतिपत्तिप्रसि-
द्धमप्युपेक्षेत । न खलु [illegible] विरोधापत्तिं प्रति
पक्षविशेषः न [illegible] स्थितपदार्थेन
[illegible] तदनुगुणप्रो-
क्तादिकमङ्गीकारः [illegible] इति
[illegible] ऽपि [illegible] । अथ [illegible] तदनुगुणपदार्थमात्र
कथारम्भे [illegible] तदेव [illegible] परि-
ग्रहणपेक्षितत्वात् । [illegible] पर-
[illegible] । अत्र तदनुगुणत्वमिति [illegible]
[illegible] विप्रतिपत्तिरूपया [illegible] तदधिकार [illegible]
[illegible] । [illegible] तदनुगुण [illegible]
विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते [illegible] सम्भवति [illegible] प-
क्षे कथं [illegible] कथा प्रमाणादि [illegible] सिद्धम् इत-
रत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा क्षणभङ्गस्थैर्यादि तत्र यदि प्रथम
मभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति [illegible] पश्चात्तदनङ्गीकारोऽप-
सिद्धान्तश्च [illegible] [illegible] त्याङ्गीकारात्
जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् । नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं
हि क्षणभङ्गादि कथारम्भेऽप्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य
प्रकृतसाध्यापेक्षाभ्युपायतया उत स्वतन्त्रतया । न प्रथमः क्षण-
भङ्गसाधनप्रस्तावे [illegible] सौगतस्यापसिद्धान्ताभावा-
पत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात् । अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्यो-

अविचारस्तु निर्व्याप्तिरेव स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतेः। तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार इति। अभ्युपगतोपायत्वाग्रविषय कृत्यायत्तसर्वसिद्धान्तोऽपि कथमिति येन केनापि यदुपायः तदभ्युपगमस्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं ननु तदभ्युपगमेऽपि तावता तदुपायः स्यात् तच्च परदभ्युपगमस्य च एवंकारेणास्तां नु पराने प्रमाणतः प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा कस्यापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेतो वैयर्थ्यं तदुपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः। उच्यते उपेयस्योपायेन व्याप्तत्वात् उपेयतदुपायसम्बन्धादिरूपस्याभ्युपगन्तव्य निति पश्चात् तदभ्युपगमेऽपास्तसिद्धान्तो ऽपि व्याघातः अन्यथा उपायत्वानुपपत्तेः। तस्मात् पायविशेषनियमानास्तत्त्वाभ्युपगमस्य व्याघातकुलोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्य तो नहि उपायत्वज्ञेयोपायानुपपत्त्या सत्त्वानां कल्पितेन तेन अप्रमाणतत्त्वानभ्युपगमविरोधादसिद्धान्तो ऽभिधेयः। एवञ्च सति स्वाभ्युपगमस्वेनापायस्यानुपपत्तिप्रसङ्गः। तु तस्मानुपातानुपजीव्यत्वात् तदुपायसमन्तारो व्यावहारिकाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् इतरेतरदुपजीविका प्रत्यक्षमेवा प्रसिद्धान्तेन। एतदेव च द्वितीयः समाधारोऽभ्युपगमोऽपि हि तत्तत्त्वानभ्युपगमे साध्यस्याभावप्रसङ्गानुसन्धानः तथा च सैव दूषणानवस्थानभ्युपगमे कृतं तथा अभ्युपगमं परिहृत्य नाभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति।

एवं सिद्धान्ते खण्डनमूहनीयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सिद्धान्तनिरुक्तिः द्वितीयः परिच्छेदः।

—॰—

अथ यान्यपरान्यत्र बऊर्थं व्यवहाराक्षेपो सर्वेनासामर्थ्यः अथ निर्व्वाच्याः। तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्। तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात्। अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता अन्यथा वा। अन्यथा चेदर्थं तद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। नापि प्रथमः प्रमाणस्य साध्यासाधकत्वेति व्याघातात् गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेत् प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणत्वमयुक्तं मुख्यत्वात्। अथ प्रमाणाभासे तदा स्वपक्षसद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात्। नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्वं दोषः। नापि चतुर्थः प्रश्नार्थो हि खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा नेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् अथ प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तर-

मापद्येत यद्विषयोऽपि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः
तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे
प्रमाणं किं वेत्याकाङ्क्षायां तत्र प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपर
इत्याद्युक्तं । कोऽसौ विशेषइति चेन्न पूर्ववदुक्तत्वात् अस्या-
पि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किं शब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकर-
ण्यात् तथाच कश्चित् विशेषएवोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन
न विशेषमात्रमभिप्रेतमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र
विशेषशब्दस्य शास्त्रार्थे तत्स्वात्मा धावकाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति
प्रश्नार्थः तत्र च शाब्दस्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवंविधः
प्रश्नोपायइति भेदेऽत्र ब्रूतेऽत्रापि विशेषस्य वेत्यर्थः यथा प्रश्नवाक्य
गतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वेत्याद्यसाधारणी प्रमाणव्यक्तिः तत्परत्वं
तयोरन्यत्राव्यभिचारस्यापि स्वरूप सति प्रश्न विषये भवदीयस्य प्रश्न
वाक्यस्य तात्पर्ये सविशेषस्यास्तु शब्दस्यावेन प्रतिपादितमिति युक्त-
मुक्तम् अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः अस्या-
र्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति । अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं किं
तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानसामान्यविषयः उत तद्वि-
शेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र प्र
संग्रहश्लोकौ । “यद्यद्विशेषं विषयं नियच्छेत् प्रश्नस्य निर्व्वक्ति
पदे यथा यः । वाच्यस्तथैवोत्तरमादिनापि तदेव वाच्यं स तथा-
विधोऽर्थः । प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाचो वाच्या तथा वेव भवे-
दिमर्थः । इदं त्वयाप्यासितमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता ।,,
प्रश्नार्थश्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयतायांच्च प्रतीयते जिज्ञासा च
ज्ञातुमिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं
प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र ज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तद-
यथार्थं यथार्थं वा स्यात् यथार्थं चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन रूपेणीयो
विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रकल्पितमन्तरेण तदीय-

यथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । केनापि प्रमाणेन स्वेश्वरकर्तृश्वरसद्भाव
उपलब्धोऽप्यतस्त्वन्मतानुसारेणैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । यथा
यथार्थैलक्षणाभिज्ञवद्यथा ये ज्ञानविषये यद्वाक्याभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पा-
दनीयमिति भवतः प्रच्छतो वाञ्छितं तदा कथं स्वाधीनेऽर्थे यदुपेक्ष्यं
भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलोऽयथैव तत्र मिथ्याज्ञानमवगम-
यता परमगुरुर्भवदवगुरुः यथं गुरुर्यथार्थज्ञानस्य दातव्यस्तादृशि मिथ्या
ज्ञाने सम्यगेवाभिलिखितः । किमिह नियुक्तयेभवहीति । अथ मदीयस्या
यथार्थज्ञानस्य योऽविषयः स मदीयथार्थज्ञानविषयो भवतु किमेतत्
मिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीश्वरार्थे भवतः पक्षसिद्धिस्तामनुप-
पन्नामुक्तिमवश्यमेव मम यथार्थज्ञानविषयोऽभविष्यदेतदर्थं प्रेक्षा-
वान् कथङ्कारं प्रवर्तेत येन स्वयमायथार्थज्ञानविषयत्वं अथैव स्वीय
यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन
त्वया यथार्थज्ञाने स्वेश्वराद्वर्तमाननिरूपणार्थं भवानुमन्यतइति । नैवम्
कर्तृश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः
तस्य प्रमाणत्वं व्यवस्थापयितुं त्वादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः
प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या
प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति । स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य
प्रमाणस्य भवता प्रापणमात्रं क्रियतामित्यभिमतं प्रत्युतासक्तावास्तु
प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमतइति न प्रापणमात्रस्याप्रमाण
ज्ञानसाधारण्याप्युपपत्तेः तच्च स्वाधीनं कथं परापेक्षत्वाद्युक्तमनुसन्धा-
नीयम् । स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमु-
त्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकमस्ति तेनैकपक्षनिर्धा-
रणाधीनं यदिदं दूषणवादि भवता तन्निरसनीयमिति नैतदस्ति
एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो
यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषयईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वमेव संशयास्पद

भवतः प्रतीत्य ननु विप्रतिपन्नस्येति । स्यात् तथाच स्तोकस्य स्थिरत्वभावं प्रत्याय्य स्थिर एवासावित्युक्त्या स्थिरस्यान् केऽस्यास्मिन् संशयमिति विप्रतिपत्तिरेव बलवत्वाच्चान्यो संशयोऽन्यथा नास्तीति चेत् तर्हि वस्तुतैककोटिकथय वक्तुं न कथं अनुविधायकतु संशयं नाम अनाकाङ्क्षितमुक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोटिस्मारकं भवता यथार्थं तत्त्वार्थं वेत्ति स्थिरस्थिरैकत्वयस्तया दूषणीयम् । एतेनाप्रतिपत्तावपि तत्त्वज्ञानिनः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयत्वं व्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तथापि आस्ततात् प्रत्यक्षविरोधे स्थिर प्रकारान्तराश्रितिरिति व्याख्यातम् ।

यदनीश्वराभिलषितमाद्यावधि तत्तत्स्थाने स्थितमखण्डनात्मसमस्तमनुसन्धेयम् ।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सर्वसाधारणखण्डनम्

तृतीयः परिच्छेदः ।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्यायत्वप्रसङ्गात्। स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतियोग्यधीनतया ननुमतत्वात्। अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावो घटस्या-स्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। नास्तीतिप्रतीति विषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः। अस्तीति वा कस्यार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः भावः तस्याविवक्षितेः। सत्ता अर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेर्भिन्नकत्वात् अस्तीत्यस्य शब्दस्य च प्रतीयमान स्याभावत्वप्रसङ्गात्। सोपाधिः पर्याय इति चेन्न उभयत्राधारत्वेनार्थ निर्वचनानन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यथैक स्यापि पदप्रयोगः सर्वदा परस्य चेतति प्रयोगात्। सामान्येन तावत् पर्यायत्वं अवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्यायत्वात् यत्र यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्गादवस्थः सत्त्वार्थाभावसमुच्चयो किं शब्दे लक्षणं वक्तव्य। अपर प्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकताङ्गीकाराच्च। तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्याप्रतीतिरिति चेन्न तावतापि तल्लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावस्याग्रहणप्रसङ्गात्। नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नहीयं भावविषया भवत्यन्यो पदप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्।